

ULUSLARARASI AMASYA ÂLİMLERİ SEMPOZYUMU
- INTERNATIONAL AMASYA SCHOLARS'
SYMPOSIUM -

21-23 NİSAN 2017 • AMASYA

BİLDİRİLER KİTABI - I

Bu sempozyum T. C. Amasya Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.

AMASYA • 2017

**YEGENZÂDE MEHMED B. OSMAN AMÂSÎ (Ö. 1180/1766)
VE HÂŞİYE 'ALA ENVÂRÎ'T-TENZÎL ADLI ESERİ**

Davut AĞBAL *

Özet

Hâşiye, İslâmî telif türlerinden biri olmakla birlikte, bu ilimlerin tedrisinde zamanla oluşan geleneğin karakteristiğine de işaret eden bir yazım türüdür. Şerh ve talik gibi ana metin üzerinde gerçekleştirilen yazım faaliyetlerinden biri olarak hâşiye, temel alınan metni taklit etme, tekrarlama gibi gerekçelerle modern düşüncenin itirazlarına ve yadsımlarına maruz kalmaktadır. Ancak diğer bir bakış açısıyla temel metnin katılımcı bir okumaya tabi tutulması şeklinde değerlendirilebilecek bu telif türü, modern paradigmanın tasvirini nakzeden birçok örneğe de sahiptir. Nitekim bu gelenek içerisinde temel metnin önüne geçen hâşiyelere rastlandığı gibi, iki kapak arasında metni, şerhi ve hâşiyesiyle farklı fikrî akımları temsil eden eserler de bulunmaktadır.

Hayatı hakkında fazlaca bilgi sahibi olma imkânımızın bulunmadığı Amasyalı âlim Yegenzâde Mehmed b. Osman (ö. 1180/1766), tefsir tarihinin önemli müelliflerinden biri olan Kâdî Beyzâvî'ye (ö. 685/1286) ait *Envâru't-tenzîle* kısmı bir hâşiye kaleme almıştır. *Hâşiye 'ala Envâri't-Tenzîl* adlı bu eser Yâ-sîn sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadarki kısmı kapsamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Amasya İl Halk Kütüphanesinde iki nüshası bulunan bu eser hakkında bilgi veren Amasyalı Âkifzâde Abdurrahim (ö. 1763/1815), Yegenzâde'nin bu hâşiyesinin temize çekilmediğini kaydetmektedir. Sunulacak tebliğ çerçevesinde Yegenzâde'nin eğitim-öğretim hayatının hâsılası ve XVIII. Yüzyıl Amasya'sındaki tefsir öğretimi hakkında ipuçları sunacak bu hâşiye, dil, üslûp ve içerik bakımından incelemeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yegenzâde, Hâşiye, Beydâvî, Envâru't-tenzîl, Amasya.

**Yegenzâde Mahmad b. Osman Amâsî (d. 1180/1766)
and His Work Hashiya 'Alâ Anwâr al-Tanzîl**

Abstract

Hashiya is one of the Islamic writing types, in addition, it is a writing type that refers to the characteristic of tradition occurred in the course of time in education of Islamic sciences. Hashiya like sharh and talik which are one of the writing activity composed onto the main text. And it is criticized on ground of that is followed the main text and repeated the same content. But in another perspective, it can also evaluated as form that is participatory read of the main text. Thusly, this kind of writing have many examples disaffirm modern paradigm. Besides, this tradition have some hashiyas which get ahead of main text as well as works that represented the different intellectual trend -with its text and sharh and hashiya- in one book cover.

Amasian scholar Yegenzâde Mahmad b. Osman Amâsî (d. 1180/1766) who we cannot reach to much knowledge about his life, wrote partial hashiya onto Kâdî Baidâwî's (d. 685/1286) work named Anwâr al-Tanzîl. Kâdî Baidâwî is one of the significant author of The Qur'ân exegesis history. This work that is named Hashiya 'alâ Anwâr al-Tanzîl involve the section from Surah Yâ-sîn to the end of The Qur'ân. As far as we can determine, there are only two copies of this hashiya in the Amasya Provincial Public Library. In according to Amasian Âkifzâde Abdurrahîm (d. 1763/1815) who give us information about this hashiya, mentioned Yegezâde's hashiya didn't be made a clean copy. In the framework of this paper, it is investigated that results of Yegezâde's education life in addition to this hashiya that gives us clues about teaching The Qur'ân exegesis in Amasia in the 18th century.

Keywords: Yegenzâde, Hashiya, Baidâwî, Anwâr al-Tanzîl, Amasia.

* Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, davutagbal@hotmail.com.

Giriş

Açık ve anlaşılır bir Arapça ile indirilmesine rağmen, muhatapların bilgi birikimi, anlama kapasitesi ve âyetlerdeki konuların anlam açısından kolay ve zor şeklinde çeşitlenmesi gibi bir takım nedenlerden dolayı Kur'ân-ı Kerim açıklanmaya/tefsir edilmeye ihtiyaç duymuştur. Tefsir tarihi verileri, sözü edilen ihtiyacın, daha Hz. Peygamber [sallallâhu 'aleyhi ve sellem] hayattayken zuhûr ettiğini göstermektedir. Bu yüzden Kur'ân tefsirinin ilk ve ideal numunelerini gerek sözleriyle gerekse fiilî olarak insanlığa sunan Allah Rasûlü, Kur'ân'ın ilk müfessiri olmuştur. Tefsir ameliyesi Hz. Peygamber'den sonra da kesintisiz bir şekilde devam ettirilmiştir. Ancak Allah Rasûlü'nün Kur'ân'ın anlamını belirlemedeki otoritesine karşın ondan sonra icra edilen tefsir çalışmalarında önce çeşitlenme, sonra ihtilafa varan farklılaşmalar gerçekleşmiştir.

Tarihî süreç içerisinde, tefsir faaliyetlerinin birçok fikrî akım ve metot dâhilinde gerçekleştirildiğine şahit olunmaktadır. Fakat tefsirin farklı türlerinin kendisine dayanağı asıl ayırım, Kur'ân'ın rivâyet veya dirâyet ile tefsir edilmesinde kendini göstermektedir. Bir diğer ifadeyle tefsirdeki metodik ayırımın aslı, İmam Mâturîdî'nin (ö. 333/944) tasnifinde de görüldüğü üzere,¹ icrâ edilen faaliyetin tefsir veya te'vîl olmasıdır.² Tefsir tarihi içerisinde bu iki başlık altındaki konular kimi zaman tartışmalara sebebiyet verse de işin doğası gereği hem rivâyet hem de dirâyet metodu, ortaya konulan eserlerde ironik bir şekilde iç içe bulunmuştur. Ne var ki tefsir faaliyetini ve bu faaliyetin ürünü olan tefsirleri rivâyet ve dirâyet nitelemesiyle kategorize etmek ilk dönemlerden beri dile getirilen bir kabuldür.

Kabul gördüğü hâliyle, rivâyet ve dirâyet tefsirlerinde temeyyüz eden birtakım âlimler çıkmış ve temel kaynak kabul edilen eserleri kaleme almışlardır. Rivâyet tefsirinde kendinden önceki tefsir mirasını, sonraki nesillere taşıyan İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân*ı; dirâyet tefsirinde de dil alanındaki gelişmeler, özellikle de Abdülkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) nazım teorisi temeline dayanan hem usûl hem de üslûp açısından kendisinden sonraki tefsirlere büyük oranda etki eden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*ı bu tür eserler arasında zikredilebilir. Ancak özellikle Zemahşerî'nin Mutezile mezhebine mensubiyeti ve itizâlî görüşlerini kitabına derç etmesi, tefsir çevrelerince sürekli gündemde tutulmuş, *Keşşâf* üzerine yapılan çalışmaların (hâşiye, ihtisâr, ta'lik vs.) yanı sıra bu eserdeki itizâlî fikirlerin tek başına konu edildiği eserler de kaleme alınmıştır.³ Zemahşerî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan ve aynı zamanda bir Eş'arî kelamcısı ve Şafîî mezhebine müntesib olan Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) telif ettiği *Envâru't-tenzîl* adlı tefsir eseri de birçok yönden *Keşşâf*ı takip etmesine karşın içerisinde Mutezile mezhebinin fikirlerinin ayıklandığı bir tefsirdir.⁴

Bir îcâz ve ihtisar harikası olarak nitelenen⁵ *Envâru't-tenzîl*, birkaç noktada eleştiriye tabi tutulsa da⁶ iç tutarlılığı, sağlam metodik yapısı, dil ve belâgat başta olmak üzere farklı birçok ilmi ve Kur'ân

¹ Bkz. Ebu Mansur Muhammed Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Fatıma Yusuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, c. 1, s. 1.

² Krş. Öztürk, Mustafa, "Tefsirin Neliği Meselesi", *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu, Ankara, 2013, s. 29, 31; Ayrıca bkz. Davut Ağbal, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de İşârî Tefsir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 29-30.

³ İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) *el-İntisâf*ı kaleme alınan bu tür eserler arasında en meşhur olanıdır. Abdülkerim b. Ali el-İrâkî'nin (ö. 704/1304) hem *el-İntisâf*ı ihtisar etmiş hem de *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'z-Zemahşerî ve İbnü'l-Müneyyir*, adında ayrıca bir eser kaleme almıştır. Bkz. Suyutî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâhidü'l-efkâr*, thk. Ahmed Hâc Muhammed Osman, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1423-1424, c. 1, s. 9-10; Davut Ağbal, *Abdülkerim b. Ali el-İrâkî*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 18; Celal Eker, *el-İrâkî ve Tefsiru'l-Kur'ân'ın Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 19-23; Abdülhamit Birşık, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 59.

⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008, c. 2, s. 529; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, ty., c.1, s. 211, 214; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, c. 2, s. 276, 281; Ayrıca bkz. Hasan Yerkazan, *Zemahşerî ve Hadîs*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 129.

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, c. 6, İstanbul, 1992, s. 100; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul, 2011, s. 112, 113.

⁶ "...Beyzâvî'nin müfessirliği şu noktalarda eleştirilmiştir: 1. Âyetlere verdiği mânalar birbiriyle çelişmekte ve bazı hatalar ihtiva etmektedir. 2. Sürelerin sonunda zayıf hadislerle yer vermiştir. 3. Âyetleri felsefî yorumlara tâbi tutmuş, Kur'an'ı re'y ile

ilimlerini âyetlerin tefsirinde eşine ender rastlanır şekilde vukûfiyetle kullanması ve üslûbu cihetiyle sonraki dönem tefsir literatüründe en fazla takip edilen eser olmuştur. Tabi eserin zikredilen özelliklerinin yanı sıra, ehl-i sünnet çizgisinde kaleme alınmasının bu şöhratte katkısı bulunmaktadır. Husûsen Osmanlı döneminde *Envâru't-tenzîl* üzerine yapılan çalışmaların çokluğunda da bu itikâdî duruşun etkili olduğu ifade edilebilir.⁷

Klasik kaynaklar incelendiğinde İslâm ilim geleneğinde muhtelif telif çeşitleri görmek mümkündür. Bunlar umûmiyetle telif, itmâm/ikmâl, şerh, telhîs, tehzîb, tertib, ıslah/tashîh şeklinde sıralanmaktadır.⁸ Telif türleri zaviyesinden *Envâru't-tenzîl*'e bakıldığında, bu eserin, her ne kadar müstakil bir telif gibi görünüyorsa da aslında *Keşşâf*'ın bir ihtisarı/özeti olarak kabul edildiği müşâhede edilmektedir.⁹ Öte yandan herhangi bir eser üzerinde yapılan ihtisar çalışmalarının çeşitliliği dikkate alındığında¹⁰ ihtisar çalışmalarının, asıl eserin yorumunu kendinde barındırmakla birlikte belirli bir ferdîlik taşıdığı da görülebilir.¹¹ Nitekim Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'inde, bir taraftan *Keşşâf*'ın yahut diğer kaynaklarının¹² izleri sürülebilme iken diğer taraftan eserin kendine has özellikleri de belirginleşmektedir. Bundan dolayı geleneksel telif türlerinin yukarıda belirli bir sıralamayla verilmesini, alanında daha önce kalem oynatılmamış bir içeriğe sahip olan telifi, asıl ve üstün; diğerlerini ise tâli ve önemsiz gösteren hiyerarşik bir yaklaşım olarak kabul etmemek gerekmektedir.¹³

Telif bir metin üzerinde yapılan şerh, hâşiye, ihtisâr, tashîh, tezhîb vb. çalışmalar, aslında sadece var olanı tekrar etmemektedir. Nitekim tarihî olarak, şerh ve hâşiye türü eserlerin fikrî düzlemde yalnızca ana metni taklit eden eserler olduğunu söylemek zordur.¹⁴ Bu çerçevede özellikle medreselerin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkıp gelişen¹⁵ bir yazım türü olan şerh ve hâşiyelerin, tamamıyla tekrar ve taklitte yaftalanması, kitabın merkezde olduğu bu anlama ve yorumlama geleneğinin yüzeysel bir çerçevede ele alınmasından başka bir şey değildir.

Telif bir eser üzerinde yapılan diğer yazım çalışmalarının farklı bir boyutu da, bu eserlerin tarih içerisinde belirli bir fikrî akımı seçmesi ve o seçili gelenek hakkında konuşmasıdır.¹⁶ Tefsirdeki şerh ve hâşiye geleneğinin *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* üzerinde yoğunlaşması,¹⁷ dile getirilen bu seçiciliğin bir yansıması olarak görülebilir. Gerek *Keşşâf* gerekse *Envâru't-tenzîl*'e yönelik bu ilginin en önemli sebepleri arasında, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde tahsil edilen Arap dili ve belagatı, kıraat, fıkıh,

açıklayıp rivayet yolunu terk etmiştir. 4. Mecaz ve kinayelere dayanarak yaptığı bazı te'viller sebebiyle sünî tefsir çizgisinden çıkmıştır. 5. Az da olsa İsrâiliyat'a yer vermiştir...". Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, c. 6, s. 100; Ayrıca bk. ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfesssîn*, c. 1, s. 211-212, 215.

⁷ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 276; Ayrıca bkz. Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfesssirleri*, Ensar Nesriyat, İstanbul, 2006, s. 92; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 113.

⁸ Bu yazım türlerinin özellikleri (yukarıdaki sıralandırmayla) kısaca şöyledir: 1- Bir konuyu ilk kez ele alan eser. 2- Eksik olan hususu tamamlayan eser, 3- Kapalı olan hususu açıklayan eser, 4- Uzun yazılan bir eseri manasında bir bozulma olmaksızın kısaltmak, 5- Dağınık olanı bir araya getiren eser, 6- Birbirine karışmış hususları düzenleyen eser, 7- Hatalı noktaları düzelteren eser. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, Dâru İhyâi't-turâsî'l-arabî, Beyrut, ty. c. 1, s. 35; Ayrıca bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014, s. 27; Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tartışmalı İlmî Toplantı-*, İstanbul, 2011, s. 167-168.

⁹ Bkz. Suyutî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâhidü'l-efkâr*, c. 1, s. 13; Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakâtü'l-müfesssîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, Medine, 1997, s. 254; Abdülhamit Birişik, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, s. 59; İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-tenzîl", *DİA*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 260.

¹⁰ Bir eseri kısaltmak için kullanılan muhtasar, mülâhhas, mühezzeb, muhtâr, muntekâ, muntehâb, mücerred kavramları arasındaki farklar özetle şu şekilde ifade edilmektedir: "...Muhtasarda bir eserin kısaltılması, mülâhhasa özetlenmesi temel düşüncedir. Mühezzebde hareket noktası eseri yeniden gözden geçirmek, ondaki fazla ve zayıf bilgileri ayıklamak suretiyle kısaltma yapmaktır. Muhtâr, muntekâ ve muntehâbda bir eserin muhtesardan seçmeler yapılır. Mücerredde ise delil, sened vb. bilgilerin ayıklanması söz konusudur...". İsmail Durmuş, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 57.

¹¹ Bk. İsmail Durmuş, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, s. 58.

¹² *Envâru't-tenzîl*'in *Keşşâf* hâricindeki başlıca kaynakları arasında Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredâtı*, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gaybı* yer almaktadır. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-tenzîl", c. 11, s. 260.

¹³ Bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 27.

¹⁴ Bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 25.

¹⁵ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 28.

¹⁶ Eyyüp Said Kaya'nın şerh yazımının, fikhî mezheplerin teşekkül sürecindeki yeri çerçevesinde dile getirdiği bu tespiti, kanaatimizce tefsirin yanı sıra diğer ilim dalları için de geçerli bir durumdur. Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Şerh", *DİA*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 560.

¹⁷ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, c. 16, İstanbul, 1997, s. 421.

hadis ve mantık gibi ilimlerin, eğitimin son aşamasında bu tefsirler aracılığıyla etkili bir şekilde kullanımı sayılabilir.¹⁸ Zîrâ özellikle Kadı Beyzâvî'nin tefsiri dil ve belagat başta olmak üzere, fıkıh, kelim, tasavvuf, mantık ve felsefe gibi birçok alana yönelik zengin bir muhtevaya sahip olmasının yanı sıra bahsedilen eğitim şeklinin pratiğe dökülmesine imkân veren bir üslûba da sahiptir.¹⁹ Çünkü belirtilen ilimlere yönelik zengin muhteva eserde sıkıştırılmış ibârelerle verilmektedir. Bu durum ise eserdeki ibârelerle neyin kastedildiğinin, bir hocanın gözetiminde yahut hâşiyelere müracaatla çözülmesine sebebiyet vermektedir. Öte yandan Osmanlı döneminde XVIII. yüzyılın ortalarında padişahın katılımıyla başlayıp ve hilafetin kaldırılmasına kadar sürdürülen huzur derslerinde de genellikle Beyzâvî'nin eserinin takip edildiği görülmektedir.²⁰ Anlaşılan o ki eserin muhkem bir içeriğe sahip olması ve medrese eğitim sisteminin ortaya çıkarttığı ihtiyaca ek olarak, devlet ricâlinin de bu esere ehemmiyet vermesi *Envâru't-tenzîl*'in şöhretinin Osmanlı ilim çevrelerinde sürekliliğini sağlamış görünmektedir.

Tefsir tarihinin iki önemli eseri olan *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* arasında karşılaştırmaya gidildiğinde ise daha fazla ilgiye mazhar olduğu görülen *Envâru't-tenzîl*'²¹ üzerinde hem eğitim sisteminin bir ihtiyacı olarak hem de geçmişi güne taşıyan ve bir geleneğe bağlılığı ifade etme amaçlı yahut başkaca nedenlerle tarih içerisinde farklı türde birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Öyle ki bu eserler arasında, ibâresinin kısa bir şekilde terkip edilmesinden kaynaklı olarak kimi yerlerde anlaşılması oldukça zor olmasına rağmen *Envâru't-tenzîl*'in de ihtisarına rastlanılacaktır.²² Ancak bu eserin hâşiyeleri, hem sayı hem de nitelik bakımından asıl câlib-i dikkat olan konudur. Bazısı tam, bazısı da kısmî hâşîye olan bu miras arasında şu âlimlerin hâşiyelerini sıralayabiliriz: Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl li Beyzâvî*; Suyûtî (ö. 911/1505), *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâhidü'l-efkâr*; Ebu'l-Fadl el-Kâzerûnî (ö. 940/1533), *Hâşîye 'ala Envâri't-tenzîl*; Muhammed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocâvî (ö. 950/1543), *Hâşiyetu Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*; Amasyalı Sinânuddin Yusuf (ö. 986/1578), *Hâşîye 'ala Envâri't-tenzîl*; Yusuf Efendizâde Abdullah b. Muhammed el-Amasî (ö. 1167/1753), *Hâşîye 'ala Envâri't-tenzîl*.

XVIII. yüzyıl Osmanlısında yaşayan Amasyalı Yegenzâde Mehmed b. Osman da *Envâru't-tenzîl*'e kısmî bir hâşîye yazan âlimler arasında yer almaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda, bahsi geçen literatür içerisinde kendisine atıfta bulunulmayan Yegenzâde ve hâşiyesini, bu çalışma çerçevesinde genel hatlarıyla tanıtarak, ilmî mirasımızın gün yüzüne çıkartılması noktasında küçük bir katkıda bulunmayı hedeflemekteyiz.

1- Yegenzâde Mehmed b. Osman Amâsî

Kaynaklarda Yegenzâde'nin biyografisi hakkında fazlaca bir malumat mevcut değildir. Yegenzâde lakabının daha çok 1060'lı yıllarda Amasya'da yaşayan yöneticilerden Küçük Ali Bey'in torunu Yeğen Ali Bey ve çocukları için kullanıldığı²³ bilgisinden yola çıkarak, Mehmed b. Osman Amâsî'nin bu sülâleye mensup olduğu ifade edilebilir. Nitekim onun hayatıyla ilgili mevcut bilgilere göre Mehmed Efendi, yönetici bir aileye mensuptur. Anlaşıldığı kadarıyla bu mensubiyet daha sonra onun tahsilinde olumlu bir katkıya sahip olmuştur.²⁴

Yegenzâde Mehmed Efendi, Çorumlu Ali Efendi adında bir âlimden icâzetini aldıktan sonra eğitim-öğretim ve kitap telifi ile meşgul olmuştur. 1180/1766 yılında bir zehirlenme vakasında kendisini tedavi etme amacıyla, bingöz otu da denilen sakamonya otunu kullanmış fakat vücudundaki zehri

¹⁸ Bkz. Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", 180; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 113.

¹⁹ Bk. Musa'id b. Süleyman, *Şerhu mukaddimetü't-Teshîl li'ulûmi't-Tenzîl*, Dârü İbnî'l-Cevzî, 1432, s. 15.

²⁰ Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 442.

²¹ Basit bir istatistik ile ifade etmek gerekirse *Keşşâf* üzerine yapılan şerh, hâşîye, ihtisâr, ta'lik ve hâşiyeler yüz otuz altı civarında iken *Envâru't-tenzîl* üzerinde yapılan teliflerin adedi iki yüz ellinin üzerindedir. Bkz. Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", s. 177; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 267; Ayrıca bkz. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-surûh ve'l-havâşî*, Mecmuatu's-sakafî, Abudabi, 2004, c. 1, s. 310-343, c. 3, s. 1454-1468; Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh, Hâşîye ve Ta'likâ Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. 3, sayı: 1, 2014, s. 187-211.

²² Abdülhamit Birşık, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, s. 59.

²³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1327-1330, c. 1, s. 329.

²⁴ Âkifzâde Abdurrahim, *Kitâbu'l-mecmu' fi'l-meşhûd ve'l-mesmu'*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, no: 34 Ae Arabi 2527, vr. 78a.

çıkarmada sorunla karşılaşarak vefat etmiştir.²⁵ Vefat ettiğinde kaç yaşlarında olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca kaynaklarda kendisi ile ilgili zikredilen bir diğer bilgi de *Envârû't-tenzîl*'e kısmî bir hâşiye kaleme almış olmasıdır. Yâ-sîn sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadarki kısmı içeren bu eser, Âkifzâde Abdurrahim'in (ö. 1230/1815) ifadelerine göre müsvedde hâlinde kalmıştır.²⁶ Yegenzâde'nin başka herhangi bir eserin olup olmadığı, tedris ile meşgul olması hasebiyle öğrencilerinin bulunup bulunmadığı gibi birçok soru ise cevapsız kalmaktadır.

Kişisel biyografisi ile ilgili bu sınırlı bilgilerin ötesinde, Yegenzâde'nin yaşadığı çağa dair bir takım bilgilere temas etmek gerekmektedir. Çünkü o dönem ile alakalı malumatlar, kendisinin ilmî kişiliğini bize daha yakından ve açık bir şekilde tanıttak eserinin, nasıl bir çevrede yazıldığına yönelik bir takım ipuçları sunacaktır.

Her hangi bir coğrafyanın veya tarihî sürecin ilmî atmosferini ortaya koymada temel alınan kıstaslardan en önde gelenleri, kuşkusuz eğitim-öğretim kurumları, o kurumlarda takip edilen müfredat, bu müfredatla yetişen bilginler ve o bilginlerin ortaya koyduğu eserlerdir. Dolayısıyla bu çalışmada Yegenzâde'nin yaşadığı çağ itibarıyla Amasya'daki ilmî ve kültürel ortama genel hatlarıyla yer vermek gerekli bir hâl almaktadır.

Evliya Çelebi'nin (ö. 1095/1684) verdiği bilgilere göre, XVII. yüzyılda Amasya'da on tane medrese, dokuz tane de kıraat eğitimi veren dâru'l-kurrâ bulunmaktadır.²⁷ Ancak Abdizâde dâru'l-kurrâların sekiz adet olduğunu dile getirmektedir.²⁸ Yine Abdizâde'nin verdiği bilgiye göre hadîs ve hadîs usulüne dair klasik eserlerin okutulup, mütalaa edildiği dört tane dâru'l-hadîs mevcuttur.²⁹

XVII yüzyıl Amasya'sındaki medreseler için verilen rakamın daha sonra arttığı ve takip eden yüzyılda aktif kullanımdaki medrese sayısının yirmiyi aştığı görülmektedir. Abdizâde, *Amasya Tarihi* adlı eserinde ise Amasya'da bulunan otuz altı medreseyi tanıtmaktadır.³⁰ Ne var ki rivâyetlere göre bunların bir kısmı bakımsız ve atıl bir durumda kalmıştır.³¹

Abdizâde, -Osmanlı medreselerindeki eğitimin genel görünümüne de uygun olarak- Amasya medreselerinde sarf, nahiv, belagat, mantık, akaid, fıkıh ve tefsir gibi ilim dallarına yönelik temel metinlerin okutulduğunu, hâşiyelere müracaatın ise hocalar tarafından denetimli bir şekilde öğrencilere bırakıldığını dile getirmektedir. O, medreselerdeki bu müfredatta okutulan kitaplar arasında *İzhâr, Câmi, Şâfiye, Mutavvel, Muğni'l-lebîb, Fenârî, Metâli* ve Kâdî Beyzâvî'nin *Envârû't-tenzîl*'ini saymaktadır.³²

Amasya'daki ilmî ortamı ele alırken hem eğitim öğretimin tamamlayıcı bir unsuru olması hem de kültürel düzeyi göstermesi bakımından kütüphanelere de değinmek önem arz etmektedir. Amasya'daki ilk kütüphaneler arasında, Hızır Paşa tarafından 870/1466 tarihinde inşa edilen medresenin bitişiğinde bulunan kütüphane bulunmaktadır. Yine II. Bâyezid'in yaptırdığı külliye'nin içerisinde bir kütüphaneye yer verdiği de bilinmektedir.³³ Abdizâde, ilgili eserinde bu ikisinin haricinde altı kütüphanenin ismine daha değinmektedir.

Osmanlı'da kütüphaneciliğin gelişim seyri dikkate alındığında XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte kütüphaneler, medreselerin tamamlayıcı unsuru olarak düşünülmüştür.³⁴ Yegenzâde'nin yaşadığı çağ

²⁵ Âkifzâde, *Kitâbu'l-mecmu' fi'l-meşhûd ve'l-mesmu'*, vr. 78a; Osman Fevzi Olcay, *Amasya Ünlüleri*, haz. Turan Börekçi, Amasya Belediyesi, 2002, s. 73; Osman Fevzi Olcay, *Amasya Şehri*, sadeleştirenler: H. Küçük, K. Altunbaş, Amasya Belediyesi, 2010, s. 88.

²⁶ Âkifzâde, *Kitâbu'l-mecmu' fi'l-meşhûd ve'l-mesmu'*, vr. 78a.

²⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Y. Dağlı, S. Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, c. 2/1, s. 217.

²⁸ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 265.

²⁹ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 269-270.

³⁰ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 273-313.

³¹ Bk. Gülçin Karaman, *Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi'ndeki 17 ve 18. Yüzyıl Ciltleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 17.

³² Abdizâde, *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 270.

³³ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 261-262; Gülçin Karaman, *Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi'ndeki 17 ve 18. Yüzyıl Ciltleri*, s. 17; İsmail Erünsal, "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri", *Yavuz Argıt Armağanı*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 59.

³⁴ Bkz. İsmail Erünsal, "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri", s. 63.

itibariyle padişah olan I. Mahmud döneminde (1730-1754) de devlet erkânından olan farklı makamlardaki kişiler, Osmanlı coğrafyasının bazı bölgelerinde eğitim kurumlarının yanında birçok kütüphane oluşturmuşlardır. Amasya'da Burmalı Minare Camii türbe odasında (1147/1734) ve Sultan Bâyezid Mektebi karşısında kurulan kütüphanenin (1159/1746)³⁵ yanı sıra Emir İmam Kütüphanesi de sözü edilen tarihî konjonktürde kurulan kütüphaneler arasında zikredilebilir.³⁶

Mevcut bilgiler çerçevesinde, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda, nüfusuna oranla, ortalamanın üzerinde mektep, medrese, dâru'l-kurrâ, dâru'l-hadîs ve kütüphane gibi eğitim kurumlarına sahip olan Amasya, Yegenzâde Mehmed Efendi zamanında da yetiştirdiği âlimler, telif edilen eserler sebebiyle Anadolu için önemli ilim merkezleri arasında zikredilebilir niteliktedir. Dolayısıyla bahsi geçen ilmî ortam ve tedris faaliyeti içerisinde yetişen Yegenzâde, başka birçok kaynak eserin yanı sıra kendisine kadar telif edilmiş olan bazı Beyzâvî hâşiyelerini de incelemiştir. Özellikle çağdaşı ve önemli bir ilmî sima olan Yusuf Efendizâde Abdullah'ın ve yine yukarıda bir kısmı zikredilen Amasyalı âlimlerin hâşiyelerinden haberdar olmaması düşünülemez. Nitekim kütüphane kayıtlarında Beyzâvî hâşiyelerinin istinsah ve vakıf kayıtları en azından bir takım hâşiyelerin o yıllarda raflarda olduğunu göstermektedir.³⁷ Kaldı ki Yegenzâde'nin eserinde ismini zikrettiği kaynaklar da bu durumu doğrulamaktadır.

2- Yegenzâde Mehmed b. Osman'ın Beyzâvî Hâşiyesi

Yegenzâde'nin hayatıyla ilgili bilgi veren kaynaklarda, yukarıda da belirtildiği üzere onun *Envârut't-tenzîle* kısmî bir hâşîye kaleme aldığı zikredilmektedir. Mehmed b. Osman'ın sözü edilen eseri Kur'ân-ı Kerîm'in 36. sûresi olan Yâ-sîn sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadarki kısmı içermektedir. Yegenzâde'nin hayatıyla ilgili bilgilerin kaynağı konumundaki Âkifzâde'nin ifadelerine göre, müellif tarafından temize çekilmemiş bu hâşiyenin iki nüshâsını tespit edebildik. Her iki nüshâ da Amasya İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ancak hem Kültür Bakanlığı Türkiye Yazmaları hem de Milli Kütüphâne'nin kataloglarında Yegenzâde'ye nispet edilen ve 45 Hk 3537 kayıt numarasıyla Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın, karşılaştırmalarımız sonucunda Yegenzâde'ye ait olmadığını tespit ettik. İlgili nüsha Beyzâvî'nin Şeyhzâde, Kâzerûnî, Konevî³⁸ (ö. 1195/1781) ve Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) hâşiyeleriyle de mukayese edildiğinde ilgili nüshanın en fazla Şeyhzâde Hâşiyesi ile benzerlik içerdiği fakat farklı bir hâşîye olduğu görülmektedir. Çalışmamızın bu safhasında eserin Amasya'da bulunan iki nüshâsı tanıtılacaktır.

2.1. Eserin Yazma Nüshâları

1- 05 Ba 27 numarayla kayıtlı nüshânın metni, sayfadan sayfaya farklılık arz etse de, her sayfada ortalama 24, 25 satırdan oluşmakta ve toplamda 231 varak halinde bulunmaktadır. Kültür Bakanlığı Türkiye Yazmaları ve Milli Kütüphâne'nin internet ortamından ulaşılabilen kataloglarında 118+114 varak şeklinde iki cilt olarak ayrılan eser,³⁹ aslında beş ayrı bölümden oluşmaktadır. Bölümler bir sayfa boşluk bırakılarak meydana getirilmiştir. Bunlar:

1- Yâ-sîn sûresinden Muhammed sûresi 22. âyetin tefsirine kadardır. (1a-91b) Yalnız sayfanın bitimiyle birlikte metin yarım kalmış, akabinde gelen sayfa boş ve daha sonrasında ise Zâriyât sûresi başlamaktadır. Dolayısıyla Muhammed Sûresi 22. âyet de dâhil olmak üzere sûre sonuna (38. âyet)

³⁵ Amasya Tarihi'nde de bu kütüphanenin Emir İmam Abdüllatif Efendi tarafından 1159 yılında kurulduğu ifade edilmektedir. (Bkz. c. 1, s. 262) Ancak şu an Amasya İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan bazı elyazmaların üzerinde ilgili kütüphaneye ait mühürlerde 1158 tarihi görülmektedir. Bu el yazmalardan bir tanesi de bu çalışmada incelemeye tabi tutulan Yegenzâde'nin 05BA27 kayıt numarasına sahip hâşiyesidir. Dolayısıyla buradan iki sonuç çıkarılabilir. Birincisi, bu kütüphanenin 1158 tarihinde açılmış olabileceği; ikincisi ise 1158'de (veya daha erken bir tarihte) kitap teminine başlanarak zikri geçen tarihte - 1159'da- açılmış olabileceği. Ne var ki araştırmamız neticesinde bu iki durumdan birini teyid edecek herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

³⁶ Bkz. Gülçin Karaman, Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi'ndeki 17 ve 18. Yüzyıl Ciltleri, s. 19.

³⁷ Yegenzâde'nin yaşadığı yıllarda Amasya'da bulunan hâşiyelerden bir kaçının kaydı için bkz. Şeyhzâde hâşiyesi: (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/221428?SearchType=2>) (08.02.2017); Sa'dî Çelebî (ö. 945/1538) hâşiyesi: (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/221406?SearchType=2>), (08.02.2017).

³⁸ İsmâuddin İsmâil b. Muhammed el-Hanefî.

³⁹ Bkz. (https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=22994), (08.02.2017); (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/221863?SearchType=1>) (08.02.2017).

kadarki kısımla Fetih, Hucurât ve Kâf sûrelerinin tefsiri eksiktir. Yine bu kısımda yer alan Fussilet sûresine yanlışlıkla Secde sûresi başlığı konulmuştur.⁴⁰

ii- Zâriyât sûresinden Hadîd sûresine kadardır. (92b-116b)

iii- Mücâdele sûresinden Tahrîm sûresine kadardır. (117b-134b)

iv- Mülk sûresinden Mürselât sûresine kadardır. (135b-170b) Tespit edebildiğimiz kadarıyla 167b ile 168a varakları arasında da bir eksiklik bulunmaktadır. Eksik olan bölüm Kıyamet sûresi 5. âyetten, İnsan sûresi 10. âyete kadar olan kısımdır.

v- Nebe sûresinden mushafın sonuna kadarki kısmın hâşiyesini muhtevidir. (171b-230a)

Zâriyât sûresiyle başlayan ikinci bölüm hariç bütün bölümler, hamdele ve salvele ile başlamıştır. Bu durum, bölümlerin farklı farklı zamanlarda yazıldığını ihsâs ettirmektedir. Ancak müellifin, ikinci kısmın sonundaki ifadeleri, eserin muhtelif zaman dilimlerinde yazıldığını açıkça göstermektedir. Buna göre Mücâdele sûresinden sonraki kısım Yegenzâde tarafından, daha önce telif edilmiştir.⁴¹ Nüşhânın yazım tarihine yönelik bilgi ise, sadece ikinci bölümün sonunda yer almaktadır. Bahsi geçen yerde istinsah tarihi ile ilgili olarak Yegenzâde'nin vefatından üç yıl öncesini gösteren 1177 tarihi bulunmaktadır ki bu da nüşhânın müellif hattı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak Yegenzâde tarafından daha önce yazıldığı dile getirilen kısımların ne zaman yazıldığına dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

2- Amasya İl Halk Kütüphanesi'nde 05 Ba 1139/2 numarayla kayıtlı olan nüshâ, her bir sayfası 22, 23 satırdan oluşan 140 varaktır. Zâriyât sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadarki kısmı kapsamaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihye yönelik bir kayıt bulunmamaktadır. Kütüphanede aynı kayıt altında bulunan ve bu nüshâdan önceki otuz bir varaklık kısım ise İsâmuddîn İbrahim b. Muhammed el-İsferâyînî'ye (ö. 945/1538) ait Beyzâvî hâşiyesinin baş tarafından Bakara sûresi ikinci âyete kadar olan bölümü içeren eksik bir nüshasıdır.

2.2. Üslûp, Metod ve Muhtevâ Tahlili

Araştırmamızın bu bölümünde Yegenzâde'nin *Beyzâvî Hâşiyes*'nin üslûbuna, eserde takip ettiği metoda ve içeriğine yönelik bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2.2.1. Üslûbu:

Hâşiyelerin medrese eğitimiyle yakından ilişkisi ve bu eğitimle senkronize bir tarihî çizgiye sahip olması, bu eserlerin üslûbuna etki eden en önemli başlıklar arasında kabul edilebilir. Zîrâ medreselerde okutulan derslerdeki değerlendirmelerin takip edilen ana metnin etrafına kaydedilmesiyle ortaya çıkan ve gelişen bu yazım türü,⁴² bir açıdan tahrir edilen derslerin hâsılasını sunmaktayken diğer açıdan üretildiği tarihî koşullarda verilen eğitimin içeriğini yansıtan bir ayna vazifesi de görmektedir. Ama daha önemlisi bu eserler, sahada icrâ edilen eğitim faaliyetinin hoca-öğrenci ve ders ekseninde güncellenmesini de sağlamaktadır.

Hâşiyelerin genel itibarıyla dile getirilen bu işlevlerinin üslûba şu şekilde aksettiği söylenebilir: Öncelikle hâşiyelerde eğitimi bir zümreye hitap eden bir dil kullanılmaktadır. Yine hâşiyelerde, eserin konusuyla ilgili muhtelif ilim dallarının ıstılahlarına sıkça müracaat etme ihtiyacı duyulmaktadır. Hâşiyeyi önceleyen bir eğitim sürecinin gereği olarak, sözü edilen ıstılahların açıklamasına çoğunlukla gidilmemektedir. Bu noktada okuyucunun veya öğrencinin mevcut eğitimi aldığı farz edilmektedir. Üzerine hâşiyenin yazıldığı eserin konusu göz önüne alındığında hâşiyeye, önceki eğitim sürecini pratize etmeyi hedefleyen fikrî örgüyle kaleme alınmaktadır. Ancak hâşiyede, istifâde edilen kaynaklar ve işlenen konular sadece tekrar edilmemekte, içerikte olduğu gibi üslûp açısından da güncellemeler yapılmaktadır.

Yegenzâde'nin kaleme aldığı *Beyzâvî Hâşiyes*'nin de üslûp açısından benzer niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Müellifin bu eserinde, -farklı birçok kaynaktan istifâde edilmesine karşın- Şeyhzâde, Hafâcî ve Konevî hâşiyelerinin etkisi görülmekte ve bu eserlerde ele alınan konuların, kimi

⁴⁰ Yegenzâde, *Hâşiyeye 'ala Envârî't-tenzîl*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, no: 05 Ba 27, vr. 48a.

⁴¹ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 116b.

⁴² Bk. Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", s. 169.

zaman özetlenerek kimi zaman ekleme ve çıkarmalar yapılarak yeni bir üslûbla incelendiği müşâhede edilmektedir. Yalnız eserin ilerleyen kısımlarında Yegenzâde'nin kendine has üslûbunun daha fazla belirginleştiği ve ön plana çıktığı da ifade edilebilir. Yazar, Beyzâvî'nin ibâresindeki maksadı açıklarken sarf, nahiv, belâgat, fıkıh, kelâm ve hadis gibi birçok ilmin meselelerini zikretmekte, ancak *Envârü't-tenzîl*'in metninin, incelenen konuların arasında kaybolmasına müsaade etmemektedir. Bu yüzden o, çoğu zaman Beyzâvî'nin muhtasar bir şekilde dile getirdiği hususların hangi ilim dalı ve konuyla ilgili olduğuna işâretle iktifâ etmektedir. Ayrıca Yegenzâde'nin, özellikle nahiv ve belâgat uygulamalarına ağırlık verdiği görülmektedir. Beyzâvî'nin metniyle doğrudan irtibatlı bu durumun aynı zamanda bir müderris olan Yegenzâde'nin eğitim uygulamalarında yoğunlaştığı alana yönelik ipuçları sunduğu da ifade edilebilir.

2.2.2. Kaynakları:

Yegenzâde, *Beyzâvî Hâşiyesi*'nin sonunda bu eseri kaleme alırken farklı kaynaklardan istifâde ettiğini, aynı zamanda eserde kendi değerlendirmelerinin de bulunduğunu ifâde etmektedir.⁴³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla, müellif bu hâşiyesinde birçok âlime ve eserine atıflarda bulunmuştur. Bunlar arasında en önemli yeri ise Zemahşerî ve *Keşşâfı* almaktadır.⁴⁴ Buna ek olarak yazarın Ebu Hafs Ömer b. Abdurrahman el-Kazvinî'nin (ö. 745/1344), *el-Keşf 'an müşkilâtı'l-Keşşâf* adlı eserine,⁴⁵ Muhammed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocâvî'nin *Hâşiyetu Şeyhzâde'sine*,⁴⁶ Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî'nin, *Înâyetu'l-kâdî ve kifâyetu'r-râdî* isimli Beyzâvî hâşiyesine⁴⁷ ve Fahreddin Râzî'ye (ö. 606/1210)⁴⁸ atıfta bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bu hâşiyede, Adudüddin İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkif fi 'ilmi'l-kelâm*'ından,⁴⁹ Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub el-Firuzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmusu'l-muhîr* adlı eserinden⁵⁰ ve Sîbeveyhi (ö. 180/796),⁵¹ Ahfeş (ö. 177/793),⁵² Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289),⁵³ Muhammed b. İsmail Buhârî (ö. 256/870),⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449),⁵⁵ Muhammed Abdurraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622),⁵⁶ Kuşeyrî,⁵⁷ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)⁵⁸ gibi âlimlerden alıntılar yaptığına da rastlanmaktadır.

2.2.3. Sarf, Nahiv ve Belâgata Dair Açıklamalar

Envârü't-tenzîl'in en belirgin özelliklerinden biri, dil alanında detaylı açıklamalarda bulunmasıdır. Hâliyle eser üzerinde yapılan çalışmalarda da umumiyetle bu husûsiyetin öne çıktığı müşâhede edilmektedir. Nitekim Yegenzâde'nin *Beyzâvî Hâşiyesi*'nin karakteristiğini belirleyen ana başlıklar

⁴³ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 230a.

⁴⁴ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 3b, 7b, 8a, 16b, 17b, 25a, 26a, 120a, 121b, 205b, 206b, 228a.

⁴⁵ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 182a-182b.

⁴⁶ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 48b, 199a. Yegenzâde eserin bazı yerlerinde de Şeyzâde'ye, İbnü's-Şeyh adıyla atıfta bulunmaktadır. Bkz. vr. 4a, 16b, 19b, 121a, 124a, 132b. Şeyhzâde için İbnü's-Şeyh isminin kullanımı için bk. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-tenzîl Hâşiyesi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 120.

⁴⁷ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 12b, 121a, 130b

⁴⁸ Yegenzâde ilgili yerde Râzî'den bir alıntı yapmaktadır. Ancak yaptığımız karşılaştırma neticesinde atıfta bulunulan bilginin doğrudan Râzî'den alınmadığını, bilakis *Înâyetu'l-kâdî*'den nakledildiğini ifâde edebiliriz. Krş. Yegenzâde, *Hâşiyeye*, v. 194b; Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî'nin, *Înâyetu'l-kâdî ve kifâyetu'r-râdî*, Dârü's-sâdir, Beyrut, ty. c. 8, s. 346.

⁴⁹ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 9b.

⁵⁰ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 5a, 27a, 211a, 221a, 222a, 226a, 228b

⁵¹ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 3a, 131b.

⁵² Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 4b.

⁵³ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 230a.

⁵⁴ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 211a.

⁵⁵ Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 226a.

⁵⁶ Yegenzâde, muhtemelen Münâvî'nin *el-Fethu's-semâvî bi tahrîci ehâdisi Tefsiri'l-Kâdî'l-Beyzâvî* eserine atıf yapmaktadır. Müellif ilgili yerde Münâvî'nin konuyla ilgili hadîsin sahih olduğu tespitini aktarmaktadır. *el-Fethu's-semâvî*'de ise sadece hadîsin mevkuf ve mürsel olarak farklı tariklerden rivâyet edildiğine yer verilmektedir. Bk. Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 20b; Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *el-Fethu's-semâvî bi tahrîci ehâdisi Tefsiri'l-Kâdî'l-Beyzâvî*, thk. Ahmed Müctebâ b. Nezîr es-Selefi, Dârü'l-asime, Riyad, 1409, s. 957-958; Münâvî'nin zikredildiği diğer bir yerler için bkz. Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 26a, 131a.

⁵⁷ Yegenzâde'nin kendisinden alıntı yaptığı Kuşeyrî'nin, Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) olduğunu düşünmekteyiz. Yalnız Kuşeyrî'nin, *Letâifu'l-İşârât, er-Risâletu'l-Kuşeyriyye* eseri ve *Resâilu'l-Kuşeyriyye* başlığıyla bir araya getirilen risâlelerinde Yegenzâde'nin zikrettiği bilgiyi bulamadık. Bkz. Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 21a.

⁵⁸ Bkz. Yegenzâde, *Hâşiyeye*, vr. 12b.

arasında, onun dil ile ilgili açıklamaları bulunmaktadır. Hâşiyenin hemen her sayfasında kendini gösteren bu lengüistik izâhlar sarf, nahiv ve belâgatın birçok konusuna temas etmektedir.

Bu eserde, sarf ile ilgili olarak câmid ve müştak kelime türleri (ism-i fâil, ism-i mef'ûl, mübâlağa sigâları, ism-i tafdîl gibi türemiş kelimeler),⁵⁹ kelimelerin ne şekilde türetildikleri (istikâk),⁶⁰ mücerred fiillerin bâbları ve anlam özellikleri,⁶¹ mezîd bâbların kelimelere kattığı anlamlar,⁶² îlâl ve ibdâl gibi kelimedede gerçekleştirilen değişiklikler⁶³ vb. konulara temas edildiği görülmektedir.

Yegenzâde, *Hâşiye*'de nahiv ile ilgili açıklamalara, sarfa nazaran daha fazla yer ayırmaktadır. Onun, bu tür açıklamalarında sadece dilbilgisini ilgilendiren îrâb vecihlerinin yanı sıra kıraat ve fikhî farklılıklarla irtibatlı îrâb vecihlerine de yer verdiği görülmektedir.⁶⁴ Bunun hâricinde nahiv ilminin konuları arasında bulunan mübtedâ-haber,⁶⁵ mef'ul ve çeşitleri,⁶⁶ hâl,⁶⁷ istisna,⁶⁸ tevâbî (atf-ı nesak, atf-ı beyân, bedel, sıfat, te'kîd),⁶⁹ itirâzî cümleler,⁷⁰ terkipler (izâfet ve izâfet çeşitleri vs.)⁷¹ ve benzeri birçok konuyla ilgili bilgilere sıkça yer verdiği müşâhede edilmektedir.⁷²

Belâgat ilmi uygulamaları açısından da zengin bir içeriğe sahip olan eserde me'ânî, beyân ve bed'î alanındaki meselelere temas edilmektedir. Bu çerçevede Yegenzâde, takdim-te'hîr,⁷³ zikr-hazf,⁷⁴ haberî-inşâî cümle formları (emir, nehiy, istifhâm, nidâ v.s.),⁷⁵ iktizâî hâl ve mütekellimin kastını belirlemeye yönelik tahliller,⁷⁶ teşbih,⁷⁷ istiâre ve çeşitleri,⁷⁸ hakikat-mecâz,⁷⁹ mecâz-ı mürsel,⁸⁰ kinâye,⁸¹ üslûb-ı hakîm ve iltifat gibi birçok konuya⁸² temas etmektedir.

2.2.4. Kur'ân İlimleri İle İlgili Açıklamalar

Mehmed b. Osman Amâsî, eserinde Kur'ân ilimleri ile ilgili açıklamalara da yer vermektedir. Bu kabilden olmak üzere, Yegenzâde, hâşiyesinde sık sık kıraat farklılıklarına değinmekte ve çoğunlukla farklı kıraatlere göre âyetin anlamı veya cümlenin irabı üzerinde durmaktadır.⁸³ Kıraatleri ele alırken genellikle bahsi geçen kıraatin kime ait olduğunu belirtmemektedir.⁸⁴ *Envâru't-tenzîl*'de zikredilen şâz kıraatleri açıklarken, mütevâtir kıraat şekline de: "*cumhurun kıraat*" veya "*meşhûr kıraat*" gibi tanımlamalarla dikkat çekmektedir.⁸⁵

Yâ-sîn sûresinden sonraki kısmı içeren bu hâşiyede, Yegenzâde'nin hurûf-u mukattaa konusuna nasıl yaklaştığını da görebilmek mümkündür. Zîrâ Kur'ân'ın ilgili kısmında on bir sûre hurûf-u mukattaa ile başlamaktadır.⁸⁶ Amâsî'nin bu sûrelerin baş tarafında bulunan mukattaa harflerini farklı şekillerde

⁵⁹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 6b, 9b, 10b, 27a, 210a, 217b

⁶⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 19b, 24a, 199a

⁶¹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 6b, 14a, 195a, 217b

⁶² Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 7b, 14a, 17a, 18b, 26a, 119a

⁶³ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 7a, 11b, 21b, 25a, 25b, 117b, 121a

⁶⁴ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 4b, 6a, 7b, 24b, 27b, 28b, 113b, 118b, 131a, 216a, 221a

⁶⁵ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 6b, 10b, 12b, 20a, 117b, 216a

⁶⁶ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 2a, 4a, 6a, 7a, 9a, 10a, 11a, 11b, 13a, 16a, 24b, 25a, 220a

⁶⁷ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 6b, 12b, 17b, 26a, 27a, 123a, 191b, 216a, 224a

⁶⁸ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 6a, 7a, 11b, 13b, 14b, 18a, 19b, 118a, 119b, 196a-196b, 199a

⁶⁹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 4a, 10b, 18a, 26a, 27a, 28a, 63a, 189a, 123a, 124b, 131b, 217a

⁷⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 3a, 8a, 87b, 131a, 203a, 204a

⁷¹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 4a, 23b, 24b, 27a

⁷² Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 20a, 20b, 21b, 23a, 23b, 25b, 27b, 87a, 120a, 191b-192a, 194b, 201a, 220a, 223a

⁷³ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 4b, 123b, 189a, 209b

⁷⁴ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 6b, 12b, 218b, 229b

⁷⁵ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 8a, 15b, 19a, 28b, 87a, 192a, 203b, 221a

⁷⁶ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 8a, 15b, 17b, 22b, 87a, 118b, 124b, 130a, 213b, 221a

⁷⁷ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 24b, 118a

⁷⁸ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 4b, 6a, 6b, 7b, 8a, 8b, 10a, 12a, 13a, 18b, 20b, 23a, 24a, 25a, 124a, 192a, 200a, 201a, 214b-215a

⁷⁹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 2b, 3b, 13a, 17b, 18b, 26b, 27b, 121a, 124b, 192a, 207a, 210a, 215a, 217b, 219a

⁸⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 3a, 8b, 13a, 18b, 20a, 123a, 130a, 130b, 200a, 206b, 222a, 225a, 225b

⁸¹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 22b, 24a, 25a

⁸² Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 3a, 4b, 7a, 10a, 12b, 14b, 19b, 124b, 133a, 192a, 208b, 222b-223a

⁸³ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 18a, 20b-21a, 21b, 28a, 111b, 121b, 122b, 123b, 131a, 194a, 199a, 204a, 218b, 222a, 222b, 225b

⁸⁴ Yegenzâde'nin yer yer kıraat imamlarının adını zikrettiği de görülmektedir. Bk. Yegenzâde, *Hâşiye*, v. 117b, 125a, 215b

⁸⁵ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 19a, 24a, 26b, 117b, 217a

⁸⁶ Bunlar: Yâ-sîn, Sâd, Mü'min, Fussilet, Şûrâ, Zuhrûf, Duhân, Câsiye, Ahkâf, Kâf, Kalem sûreleridir.

incelemeye tabi tuttuğu görülmektedir. Buna göre o, ilk olarak bu harflerin bir anlamının olup olmadığına yönelik görüşleri hâşiyenin hemen başında vermektedir. Bir takım âlimlerin bu harflerin anlamı konusunda tevakkuf ettiğini ancak çoğunluğun bunların sûrenin ismi olduğunu düşündüğünü söylemektedir. İlgili yerde ayrıca Yâ-sîn'in türemiş olduğu kök üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁸⁷ Diğer sûrelerde de bu minvalde açıklamalara yer vermektedir.⁸⁸ Yalnız Fussilet sûresinin başında, bu sûresnin başında bulunan mukattaa harflerinin [حم] ayrıca Kur'ân'ın ismi olabileceğine yönelik görüşü de zikretmektedir.⁸⁹ Kalem sûresinde ise muhtemelen yazım şekline yola çıkarak Nûn [ن] harfinin, hiçbir anlam ifâde etmeyen alfabe harfi olma ihtimalini, yine bu mukattaa harfinin, balık veya hokka anlamında olabileceği görüşlerine yer vermiştir.⁹⁰ Yalnız bu değerlendirmelerin Beyzâvî'nin metninden âzâde düşünülmemesi gerekmektedir. Çünkü Yegenzâde'nin bu görüşleri zikrederken Beyzâvî'deki mevcut görüşlere sadık kaldığı görülmektedir. Ancak Yâ-sîn sûresinin başında bulunan Beyzâvî'ye ek açıklamaları istisna etmemiz gerekmektedir. Zîrâ Yegenzâde, *Envâru't-tenzîl*'de daha önce zikredilmiş bir konuyla hâşiyesine başlamaktadır.

Huruf-u mukattaa ile alâkalı diğer açıklama şekli, bu harflerin kıraat farklılıklarının ve irablarının belirlenmesine yöneliktir.⁹¹ Onun, huruf-u mukattaa ile ilgili olarak ele aldığı başka bir konu da bu harfleri, i'câzu'l-Kur'ân ile ilişkilendirmesidir. Buna göre Araplar, kendilerinin kullandığı bu harflerden müteşekkil olan Kur'ân'ın benzerini getirmekten âciz kalmışlardır. İşte bu harfler onların Kur'ân karşısında âcizyetlerine işâret etmektedir.⁹² Yegenzâde ilgili yerlerde i'câzu'l-Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in doğruluğunun bir delili ve Arapları tehdîdîye çağırmasıyla da ilişkilendirmektedir.⁹³

Yegenzâde bunun yanı sıra Kur'ân ilimleri çerçevesinde ele alınan, esbab-ı nüzûl ve nüzûl ortamına ait tarihî bilgilere,⁹⁴ nâsih ve mensuh ile ilgili yaygın geleneksel düşüncenin takipçisi olduğunu gösteren malumatlara⁹⁵ yer vermekte, Kur'ân'ın nüzûl tertibiyle alâkalı Mekkî ve Medenî konusu,⁹⁶ üslûbu'l-Kur'ân,⁹⁷ aksâmu'l-Kur'ân,⁹⁸ sûrelerin uzunluk kısalık açısından tasnifi gibi bir takım konulara da değinmektedir.⁹⁹

2.2.5. Kelâmî Açıklamalar

Yegenzâde eserinde kelâmî konulara da yer yer temas etmektedir. Farklı konular etrafında muhtelif itikâdî fırkaların görüşlerine değinen Amâsî'nin ehl-i sünneti nitelerken "*hakikat ehlî*" tanımlamasını kullanması,¹⁰⁰ onun ehl-i sünnetin fikirlerini benimsediğini göstermektedir. Kuşkusuz onun itikâdî olarak ehl-i sünneti takip ettiğini gösteren yegâne işâret de bu bahsettiğimiz niteleme değildir. Nitekim ru'yettullah probleminin konu edildiği âyetlerde Beyzâvî'yi takip ederek kendi duruşunu ortaya koymaktadır.

Yegenzâde'nin bu konuyu ele alış şeklini şöyle özetleyebiliriz: Mutezile mezhebinin takipçisi olan Zemahşerî, Allah'ın bir insanla ne şekillerde konuştuğunu anlatan Şûrâ sûresi 51. âyeti¹⁰¹ tefsir ederken Allah'ın zâtının görülemeyeceğini öne sürmektedir.¹⁰² Buna mukabil Beyzâvî, âyetin Allah'ın görülmesinin caizliğine delâlet ettiği görüşündedir. Yegenzâde ise ilgili yerde Beyzâvî'nin metnine kısa

⁸⁷ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b.

⁸⁸ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 38b, 48a, 55a-55b.

⁸⁹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 48a.

⁹⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 140b.

⁹¹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 22b-23a, 48a, 55a-55b, 64a, 73b, 78a

⁹² Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 1b, 21a.

⁹³ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 21a, 123b.

⁹⁴ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 28a, 118a, 120a, 121b, 130b, 133a, 211a, 226a

⁹⁵ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 120a, 196a-196b, 224b

⁹⁶ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 223a, 224a

⁹⁷ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 8a-8b.

⁹⁸ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 21a, 203a, 204b, 207a, 220a

⁹⁹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 213b

¹⁰⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 189a.

¹⁰¹ "Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O yücedir, hakîmdir."

¹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Mektebetu'l-ubeykân, Riyad, 1998, c. 5, s. 421.

açıklamalar getirmiş ve Zemahşerî ile fikir ayrılığının nereden kaynaklandığını ortaya koymuştur.¹⁰³ Mutaaffin sûresindeki "Hayır şüphesiz onlar, o gün rablerinden perdelenmişlerdir."¹⁰⁴ âyetinin tefsirinde ise ehl-i sünnetin görüşünü takip ettiği görülmektedir. Yeganzâde, ilgili âyetin "hakikat ehlî" tarafından ru'yetullah konusunda hakîki anlamda anlaşıldığını, Mutezile'nin ise istiâre olarak anladığını belirtmektedir.¹⁰⁵

İnsanın fiillerinin yaratılması ile ilgili ifadeleri de Yeganzâde'nin itikâdî olarak ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu göstermektedir. "Sonra toprağı uygun bir şekilde sürdük."¹⁰⁶ âyetinin tefsirinde Zemahşerî, "toprağı sürme" fiilinin Allah'a nispet edilmesinin mecâzî olduğu görüşündedir.¹⁰⁷ Buna göre sözü edilen fiilin Allah'a nispeti, fiilin sebebine nispeti gibidir. Hakîkatte ise bu fiilin sahibi kuldur. Bu görüşün Mutezilî bir bakış açısından kaynaklandığını düşünen bazı âlimler, aynı doğrultuda yorumda bulunduğu için Beyzâvî'yi eleştirmektedirler.¹⁰⁸ Yeganzâde de bu mevzuyla hâşiyesinde değinerek, Ebu Hafs Ömer b. Abdurrahman el-Kazvinî'nin (ö. 745/1344), *el-Keşf 'an müşkilâtî'l-Keşşâf*, adlı eserine yaptığı dil içerikli atıfla meselenin itikâdla değil, dil ile alakalı olduğunu öne sürmektedir.¹⁰⁹ Ancak insanları fiillerinin yaratılması konusundaki tartışma Saffât sûresi 96. âyetin¹¹⁰ tefsirinde de gündeme gelmektedir. Yeganzâde'nin, Beyzâvî ile Zemahşerî arasındaki tartışmayı tasvir ettiği ve tartışmanın nereden kaynaklandığını ortaya koyduğu görülmektedir. Burada, metnin kenarına yaptığı açıklamada kullandığı şu ifade, onun itikâdî duruşunu belirginleştirmektedir: "Denildiğine göre "masdar", ikisine de¹¹¹ delâlet eden müşterek bir lafızdır. Eğer masdar ile **sonuç** kastedilirse kesreli olarak fi'l [الفعل] denilir. Bizzat **etki** ve **gerçekleştirme** kastedilirse fetha ile fa' [الفعل] denilir. **Bizimle Mutezile arasındaki tartışma** birinci anlam üzerindedir."¹¹²

Yeganzâde, başka konularda da Beyzâvî'nin Mutezile'ye karşı yazdığı ifâdelerine hâşiyeye koyarak açıklık getirmektedir.¹¹³ Ancak Amâsî'nin, kelâm ile irtibatını sadece bu atıflarla sınırlandırmak doğru olmaz. Örneğin onun, haşrin cesetle gerçekleşmesi konusuna ehl-i sünnetin yaklaşımlarını *el-Mevâkıf*ten alıntıyla açıkladığını,¹¹⁴ isbat-ı haşr ile ilgili mütalaalarda bulunduğunu¹¹⁵ ayrıca peygamberlerin niteliklerine,¹¹⁶ hissî olsun aklî olsun mucizelere ve peygamberlerin mucizelerinin gönderildikleri toplumla ilişkisine,¹¹⁷ Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler ve ateistler ile ilgili kısa malumatlara¹¹⁸ ve kelâm ilminde incelenen başkaca bir takım meselelere¹¹⁹ değindiğini müşâhede etmekteyiz.

¹⁰³ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 63a-63b. İlgili yerde Yeganzâde, Zemahşerî'nin konu hakkındaki fikirlerini şu şekilde özetler: Allah'ın bir beşerle konuşması, Şûrâ sûresi 51. âyette dile getirilen üç şekildedir. Bu üç şekilden biri olan vahiy, gerek uykuda gerekse uyanıkken Allah'ın, kulun kalbine bilgi aktarması anlamındadır. Bu durum ise karşılıklı konuşmak anlamında değildir. Müellif, âyetteki vahiy kelimesinin karşılıklı ve dolaylı konuşmayı içermesinden ötürü, Beyzâvî'ye göre Allah'ın görülmesine delil olacağını açıklamaktadır.

¹⁰⁴ Mutaaffin, 83/15.

¹⁰⁵ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 189a.

¹⁰⁶ Abese, 80/26.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 6, s. 316.

¹⁰⁸ Bkz. Harun Abacı, *Beydavi ve Nesefî'de İtizal Etkilerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 153; Ayrıca bkz. Mustafa Erkekli, *Beyzâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İsâf Adlı Eserlerin Tahkiki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 42.

¹⁰⁹ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 182a-182b; Ayrıca bk. Kazvinî, *el-Keşf 'an müşkilâtî'l-Keşşâf*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no: 45 Hk 104, vr. 329b.

¹¹⁰ "Allah sizi de yaptıklarınızı da yarattı."

¹¹¹ Sözü edilen iki durum mastarın "sonuç" yahut "etki ve gerçekleştirme" anlamında kullanılmasıdır.

¹¹² Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 16a. Yaptığımız karşılaştırma sonucunda yukarıda tercümesi verilen metnin Hafâcî'nin hâşiyesinden bir takım tasarruflarla nakledildiği görülmektedir. (Bkz. el-Hafâcî'nin, *Înâyetu'l-kâdî ve kifâyetu'r-râdî*, c. 7, s. 278) Ancak böyle dahi olsa onun itikâdî duruşunu netleştirmede delil aldığımız ifâdede her hangi bir değişikliğe gitmemesi bu noktada önem arz etmektedir.

¹¹³ Allah'ın sıfatları ile ilgili ihtilaf için bk. Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 9b; Tevbenin kabulü konusunda zikrettiği Ehl-i sünnet ile Mutezile arasındaki ihtilaf için bk. Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 202a.

¹¹⁴ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 9b; İlgili alıntı için bk. Adudüdin İcî, *el-Mevâkıf fil 'ilmi'l-ke'lâm*, 'Âlemu'l-kütüb, Beyrut, ty., s. 373.

¹¹⁵ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 9a, 10a, 12a, 12b.

¹¹⁶ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 24b, 132b.

¹¹⁷ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 25b.

¹¹⁸ Yeganzâde, *Hâşiyeye*, vr. 6b, 19a

2.2.6. Fıkhi İzâhlar

Mehmed b. Osman Amâsî, eserinde yeri geldikçe fikhî konulara da temas etmektedir. Bunlar arasında furû-u fıkha yönelik açıklamaların yoğunlukta olduğu ve meseleler takdim edilirken de genellikle Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Şafîî'nin (ö. 204/820) fikirlerinin karşılaştırıldığına şahit olunmaktadır. Bunun yanı sıra müellif yer yer İmam Malik'in (ö. 179/795) görüşlerine de yer vermektedir.¹²⁰ Yapmış olduğu fikhî açıklamalar, genellikle Beyzâvî'nin doğrudan veya dolaylı bir şekilde mezhep imamlarını ve fikirlerini zikretmesiyle irtibatlı iken, bazen de Beyzâvî'de işâret edilmeyen ayrıntılardan bahis açmaktadır.¹²¹

Yegenzâde'nin fıkıh meselelerini ele alırken, mevcut ihtilafı ve o ihtilafın sebeplerini ortaya koymaya odaklandığı fark edilmektedir. Ancak kimi yerlerde İmam-ı Azâm'ın fikrini delillendirmeye çalışması,¹²² Beyzâvî'nin Şafîî'nin görüşlerini önelediği bazı yerlerde "...*bu kendi mezhebini revaçta tutmaktır...*" gibi ifâdeler kullanması,¹²³ onun Hanefî olabileceği ihtimalini gözler önüne sermektedir. Ne var ki Alak sûresinin tefsirini yaparken, besmelenin Kur'ân'dan bir âyet olup olmadığı ve namazda okunması konusunda, İmam Mâlik'in görüşünü benimsediği de görülmektedir.¹²⁴ Bu yüzden mevcut veriler çerçevesinde hangi fikhî mezhebe tâbî olduğu hususu açıklık kazanmamaktadır.

Muhaşşî'nin, eserinde değindiği ihtilaflı fikhî meselelerin bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz: Yâ-sîn sûresi 78. âyetten yola çıkarak, ölü birinin kemiğinin temiz veya necis sayılması¹²⁵ iddetin tayini,¹²⁶ hâmile kadınların nafakasının temini,¹²⁷ yemin keffâreti,¹²⁸ zihar ve keffâreti,¹²⁹ ganimetin taksimi,¹³⁰ gibi konularda Ebu Hanîfe ve Şafîî arasındaki ihtilaflar ele alınmaktadır.

2.2.7. Rivâyet Tahlilleri

Hâşiyesinde birçok rivâyet kullandığı görülen Yegenzâde, her ne kadar israiliyyât kabul edilen bir takım haberleri¹³¹ eserine almış olsa da aynı zamanda rivâyet tahlilleri de yapmakta yahut muhaddislerin ilgili rivâyete yönelik kanaatini aktarmaktadır. Örneğin Fecr suresi 7. âyetteki "*irem*" kelimesinin, bir beldenin ismi olduğuna yönelik görüşle ilgili takdiri zikrederken Beyzâvî "...*eğer doğruysa...*" [إن صح] ifadesini kullanmaktadır. Yegenzâde ise hâşiyesinde rivâyetin yalan ve uydurma olduğunu açıklamaktadır.¹³² Aynı şekilde Vâkıa, İhlâs ve Muavvizeteyn sûrelerinin sonundakiler hariç, Beyzâvî'nin sûre sonlarına koyduğu rivâyetlerin mevzû olduğuna dâir Münâvî ve Hafâcî'nin görüşlerini nakletmektedir.¹³³ Bunun hâricinde de Beyzâvî'de yer alan bir takım rivâyetlerin sahih¹³⁴ veya zayıf

¹¹⁹ Bkz. Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 195b, 197a, 216b, 220a, 225a, 225b

¹²⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 221b

¹²¹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 9b, 191b.

¹²² Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 131b-132a.

¹²³ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 130b.

¹²⁴ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 210b. Fâtihâ'nın veya diğer sûrelerin başında bulunan besmelenin, o sûrelerin yahut Kur'ân'ın bir âyeti olup olmadığı konusu tartışmalıdır. İmam Şafîî, Fâtihâ'nın başındaki besmelenin Fâtihâ'ya dâhil olduğu görüşündeyken; İmam Mâlik, Fâtihâ'daki de dâhil olmak üzere, hiçbir sûrenin başındaki besmelenin Kur'ân'dan olmadığı fikrindedir. (Bkz. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-lahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2006, c. 1, s. 144.) Yegenzâde ilgili yerde isim vermeksizin doğrudan İmam Mâlik'in görüşünü vermektedir.

¹²⁵ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 9b.

¹²⁶ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 130a.

¹²⁷ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 131b-132a.

¹²⁸ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 107b.

¹²⁹ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 117b-118b.

¹³⁰ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 123a.

¹³¹ Kalem sûresinin baş tarafında yer alan mukattaa harfinin [و] anlamını açıklarken bu harfin, "balık" anlamına gelme ihtimaline de yer verir. Buna göre bu harf, ya balık türüne yahut husûsî bir balığa işâret etmektedir. Husûsî bir balık olma durumunu Yegenzâde, İkrime'den (ö. 105/723) yapmış olduğu bir nakil ile açıklamaya çalışır. Bahsi geçen rivâyete göre Nemrut, okunu gökyüzüne doğru atmış, o ok da havada bulunan denizdeki bir balığın kanına bulaşmıştır. İşte bundan dolayı da Allah [و] harfi ile o balığa yemin etmiş ve balığın tezkiye olmadan yenilmesini helal kılmıştır. Bkz. Yegenzâde, *Hâşiye*, v. 140b. Yegenzâde'nin vermiş olduğu bu mâlumata sadece Bursevî'nin (ö. 1173/1725) tefsirinde rastlamaktayız. (İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-beyân*, Osman Bey Matbaası, İstanbul, 1928, c. 10, s. 100) Başkaca isrâiliyyat rivâyetleri için bkz. Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 25b, 26b

¹³² Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 200a.

¹³³ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 230a.

¹³⁴ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 20b, 199b, 223b, 228a

olduğu bilgisini verdiği¹³⁵ gibi sıhhatine dair bilgi vermeksizin sadece rivâyeti zikretmekle iktifâ ettiğini de müşâhede etmekteyiz.¹³⁶

Sonuç

XVIII. yüzyılda Amasya'da yaşayan, dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerine katılan ve arkasında bıraktığı kısmî Beyzâvî hâşiyesiyle çağının önemli sîmâları arasında zikredilmesi gereken Yegenzâde Mehmed b. Osman Amâsî'ye dair malumatlar, onun biyografisinin sadece birkaç noktasına temas eden kısa bilgilerden oluşmaktadır. Bundan dolayı da kendisinin ilmî portresini çizebilmek için yaşadığı dönemin ilmî ve kültürel yapısıyla birlikte eserine yoğunlaşmanın lüzûmu ortaya çıkmaktadır.

Özellikle dinî ilimlerle ilgili eğitim standardının üst düzeyde kabul edilebileceği bir şehir olan Amasya'da yaşamasının onun hayatında önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. Nitekim dönem itibarıyla Amasya, birçok medrese, dâru'l-kurrâ, dâru'l-hadîs gibi eğitim kurumlarına ek olarak yeterince kütüphaneye de sahiptir. Dinî ilimlere yönelik Amasya'daki eğitim müfredâtı, klasik eğitim başlıklarının tamamını kapsamakta, bunun yanı sıra gerek hoca gerekse öğrencilerin kütüphâneler kanalıyla diğer temel metinlere ulaşmasının mümkün olduğu görülmektedir.

Yegenzâde'nin kaleme aldığı *Beyzâvî Hâşiyesi*, genel hatlarıyla tasvir etmeye çalıştığımız ortamın ilmî ve kültürel yapısını aksettiren tipik bir örnek olarak değerlendirilebilir niteliktedir. Gelenekte mevcut te'lif çeşitleri arasında hâşiyelerin, medrese eğitiminin bir parçası olması gerçeğinin, Yegenzâde'nin eserde kullandığı elit ve belirli bir uzmanlık gerektiren üslûbuna yansıdığı görülmektedir. Eserde, meseleler takdim edilirken, konuyu vuzuha kavuşturacak açıklamalarla yetinilmekte, çoğunlukla tartışmaların, fikir ayrılıklarının nereden kaynaklandığına kısaca temas edilmektedir. Yine âyetlerin tefsirindeki gerek itikâdî ve fikhî gerekse dil ile ilgili ihtilaflarda tefsir ilminin bakış açısının muhafaza edildiği ve farklılıkların bu üslûpla aktarıldığı görülmektedir. Nitekim bundan dolayı, Yegenzâde'nin itikâdî ve fikhî mezhebi açık ifâdeleriyle değil de bir takım işâretlerle tespit edilmeye çalışılmıştır. Diğer bir ifâdeyle, *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl*'in itikâdî açıdan ilişkisi göz önünde tutulduğunda muhaşşî, Kâdî Beyzâvî'nin Zemahşerî'ye itirazlarını konu alıp, aradaki itikâdî ihtilafları açıklamalar getirmekte ancak konunun takdiminde nisbî tarafsız bir duruş ortaya koymaktadır.

Eserin yazımında muhtelif kaynaklardan istifâde ettiği görülen Yegenzâde, sarf, nahiv, belâgat, kelâm, fıkıh, hadîs ve tefsir usûlünü ilgilendiren birçok konuya değinmektedir. Amasî'nin, hâşiyesinde dil ile ilgili konulara daha fazla yer ayırdığı müşâhede edilmektedir. Eserin hemen her sayfasında yoğun dil tahlilleri yapılmakta ve bu tahlillerin genellikle *Envâru't-tenzîl*'de sunulan çerçeveye sınırlı kaldığı görülmektedir. Hâşiyedeki açıklamalarında kendisinden önce kaleme alınan Beyzâvî ile ilgili önemli eserlere sıkça müracaat eden Yegenzâde'nin bu eserini geliştirmeye yönelik okumalar yaptığı da görülmektedir. Ana metnin etrafında gerçekleştirilen tashihsler, farklı kaynaklardan istifâdeyle eklenen açıklamalar vs. bu duruma işâret etmektedir.

Netice itibarıyla, XVIII. yüzyılda Amasya'da yaşayan Yegenzâde'nin, içinde yetiştirdiği geleneği özümsemiş ve eğitim-öğretim faaliyetiyle öğrencilerine aktarmayı amaçlamış, bu gayeyle tefsir tarihinde mühim bir mevkiye sahip olan *Envâru't-tenzîl*'e kısmî bir hâşiye kaleme almış, bunu yaparken de kendi üslûp ve çizgisini eserinde başarılı bir şekilde göstermiş önemli bir Osmanlı âlimi olduğu ifâde edilebilir.

Kaynakça

- Abacı, Harun, *Beydavi ve Nesefî'de İtizal Etkilerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Abay, Muhammet, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tartışmalı İlmî Toplantı-*, İstanbul, 2011.

¹³⁵ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 11b, 131a.

¹³⁶ Yegenzâde, *Hâşiye*, vr. 194a, 208b, 211a.

- Ağbal, Davut, *Abdülkerim b. Ali el-İrâkî*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- _____, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de İşârî Tefsir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Akifzâde, Abdurrahim, *Kitâbu'l-mecmu' fi'l-meşhûd ve'l-mesmu'*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, no: 34 Ae Arabi 2527.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008.
- Birişik, Abdülhamit, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-beyân*, Osman Bey Matbaası, İstanbul, 1928.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.
- _____, "Envârü't-tenzîl", *DİA*, c. 11, İstanbul, 1995.
- Demir, Ziya, *XIII-XVI. Y. Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Durmuş, İsmail, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, Medine, 1997.
- Eker, Celal, *el-İrâkî ve Tefsiru'l-Kur'ân'ın Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, Mecmuatu's-sakafî, Abudabi, 2004.
- el-Hafâcî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, Dâru's-sâdir, Beyrut, ty.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' liahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2006.
- el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *el-Fethu's-semâvî bi tahrîci ehâdisi Tefsiri'l-Kâdî'l-Beyzâvî*, thk. Ahmed Müctebâ b. Nezir es-Selefi, Dâru'l-asime, Riyad, 1409.
- Erkekli, Mustafa, *Beyzâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Erünsal, İsmail, "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri", *Yavuz Argıt Armağanı*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012, 54-122.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Y. Dağlı, S. Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, ty.
- Îcî, Adudüdin, *el-Mevâkif fil 'ilmi'l-keîlâm*, 'Âlemu'l-kütüb, Beyrut, ty.
- İpşirli, Mehmet, "Huzur Dersleri", *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014
- Karaman, Gülçin, *Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi'ndeki 17 ve 18. Yüzyıl Ciltleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut, ty.
- Kaya, Eyyüp Said, "Şerh", *DİA*, c. 38, İstanbul, 2010.
- Kazvinî, Ebu Hafs Ömer b. Abdurrahman, *el-Keşf 'an müşkilâtî'l-Keşşâf*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 104.
- Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-tenzil Hâşiyesi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____, "Tefsirde Şerh, Hâşiye ve Ta'likâ Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. 3, sayı: 1, 2014, 183-220.
- Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, thk., Fatıma Yusuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.
- Musa'id b. Süleyman, *Şerhu mukaddimetü't-Teshîl li'ulûmi't-Tenzîl*, Dâru İbni'l-Cevzî, 1432.
- Olca, Osman Fevzi, *Amasya Ünlüleri*, haz. Turan Börekçi, Amasya Belediyesi, 2002.
- _____, *Amasya Şehri*, sadeleştirenler: H. Küçüç, K. Altunbaş, Amasya Belediyesi, 2010.

- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul, 2011.
- _____, "Tefsirin Neliği Meselesi", *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu, Ankara, 2013.
- Suyutî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâhidü'l-efkâr*, thk., Ahmed Hâc Muhammed Osman, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1423-1424.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâşiye", *DİA*, c. 16, İstanbul, 1997.
- Yasar, Abdîzâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1327-1330.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Beyzâvî", *DİA*, c. 6, İstanbul, 1992.
- Yegenzâde, *Hâşiye 'ala Envâri't-tenzîl*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba 27.
- Yerkazan, Hasan, *Zemahşerî ve Hadîs*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017
- Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Mektebetü'l-ubeykân, Riyad, 1998.